

НЕКАНОНИЧНИ ПРЕДСТАВИ ЗА ХРИСТОВИЯ КРЪСТ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ X В.

(по материала от манастира при Равна)

РОСИНА КОСТОВА

Духовният поврат, осъществен във втората половина на IX в. чрез налагането на християнството като официална религия и възприемането на старобългарската писменост, сякаш разкъсва на две ранната българска история. Съзнанието за съдбоносния избор се появява още у съвременниците на събитията. В "Чудото на Св. Георги с българина" (X в.) се подчертава Божията мисия на Борис да отърве от "тъмните, измамни, смрадни, богоненавистни жертви" българското племе и да го просветли с "благоразумна светлина".¹ В Българската апокрифна летопис (XI в.) неизвестният автор подчертава, че при Слав и Испор българите били "езичници и безбожници" и Борис е този цар, който "покръсти цялата българска земя".²

Това противостоене до голяма степен определя интереса на историците към два аспекта на християнизацията в България — политическият (държавнически акт) и културният (Златен век). Макар и по-рядко, се засяга и духовният аспект, в който християнизирването се разглежда като процес на масово усвояване на текста, символиката, ритуала, философията на християнската религия.³

Една от основните характеристики на този процес е представата за християнския Бог у средновековния българин. За съжаление, проблемът в неговата цялост не е бил обект на специално изследване, въпреки наличието на достатъчно и различни по характер извори. В настоящата статия предлагаме нетрадиционен археологически материал, който отразява динамиката в изграждането на тази представа през X в. Това се графитни изображения на кръстове от ранносредновековния манастир при Равна, Провадийско.⁴ Основа за тяхната християнска интерпретация ни дава, преди всичко, сакрализираната им топография в монашеска обител с княжеска протекция и подчертан книжовен и просветен облик.⁵ Заедно с това, иконографските особености на по-голямата част кръстни изображения съвпадат с традиционни типове кръстове (табл. I). Сред тях има триумфални, латински, Ерусалимски, кръстове на Тесфанията, аналогични на изображения върху други старобългарски паметници.⁶ Но освен че потвърждава нарастващата популярност на Христовия кръст сред българите в X в., графитният материал от Равна разкрива степените на неговото възприемане в различни социални слоеве.

За теолозите кръстът е символ на Въплъщението и Спасението и в този смисъл е даден седмият отговор на папа Николай I до княз Борис.⁷ Но за обикновените хора той има, преди всичко, апотропеична функция и може да бъде носен и поставян във всички случаи, когато човек има нужда от защита,

"...защото на всички ни е даден този знак, та чрез него трябва да пазим всичко свое от козината на дявола..."⁸ Именно като израз на упование и своеобразна молитва за покровителство трябва да се приемат и кръстовете, врязани по стените на църквата и други манастирски сгради в Равна. Ограждането на кръст със седем точки (рис. 1) може да се изтълкува като опит да се увеличи апотропеичната сила на знака с магия.⁹ Но някои детайли в изображението ни водят към по-задълбочено тълкувание. Числото седем е свещено и често се споменава в Светото писание: "На ангела на ефеската църква напиши: тъй каза Оня, Който държи седемте звезди в десницата Си, Който ходи посред седемте златни светилника (Откровение 2:1); И на ангела на сардикийската църква напиши: тъй каза Оня, Който има седемте духове Божии и седемте звезди..." (Откровение 3:1). Напоследък в този дух се тълкува и седемлъчевата розета от Плиска.¹⁰ интересно е да се отбележи, че точките са симетрично разположени спрямо кръста в рис. 1, а по своята иконграфия той е типичен кръст на Теофанията. Всичко това ни кара да предположим, че това изображение е дело на монах (религиозно образован човек), който е познавал добре Светото писание (в случая Откровението на Йоан) и по своеобразен начин е предал представата си за Христовата същност.

Рисунките — графити от Равна разкриват и други тенденции в религиозния живот в България през X в. Една от тях е бързото разпространение на неканоничните тълкувания и допълнения към Стария и Новия Завет. До края на X в. голяма част от популярните във Византия апокрифи се появяват и в България. Превеждането и преписването се прави преди всичко от монаси. Когато изрежда техните грехове, презвитер Козма нарича "безумие" пращането на всякакви разкази и книги с поръчение да бъдат разпространявани и в други страни.¹¹ Монасите от Равненския манастир също са се занимавали с превеждане и преписване на богослужебни книги. Псалтирните тестове в два надписа (единият двуезичен, другият — на гръцки език), характерът на писмото (унциално и развито минускулно), рисунките, копиращи декоративна украса и инициали от съвременни ръкописи, са сериозно доказателство за това.¹² Имаме основание, обаче, да твърдим, че те са познавали и някои апокрифни съчинения. В друга своя работа ние разглеждаме сходството между една рисунка от Равна и описанието на първородния грях в "Книга на светите тайни Енохови" и Виенският препис на "Йоановото евангелие".¹³

Две изображения на Христовия кръст също дават възможност за изследване в тази посока. На рис. 2 е изобразен кръст с дълго вертикално рамо, което се разширява в долния си край, и завършва с разклонения. Раменете на кръста са запълнени със зигзагообразни линии и три от тях в краищата си са оформени декоративно с големи кръгчета. Цялото изображение напомня дърво с коренище и усукан ствол.

С дърво и по-точно с Дървото на живота е свързан кръстът в апокрифа "Повест за кръстното дърво" от поп Йерекия. Според някои изследователи това е българска обработка и компилация на по-стари апокрифи от края на X в. Това го прави особено ценен извор за представата за християнския Бог

през разглеждания от нас период. В "Повестта" дървото е от три сплетени дървета — ела, кедър, кипарис, които символизират Света Троица. След като го разрязват на три, от къса, който е до корена, правят Исусовия кръст, "както бе казал: Аз съм и нозете ми са от корена на дървото."¹⁴

Така описания в апокрифа кръст и този от рис. 2 твърде много си приличат. Възможно е кръстът-графит да е израз на тази неканонична представа за Христовия символ, разпространен в X в.

Кръстното изображение от рис. 3 също може да бъде свързано с апокриф. Върху голям каменен блок са врязани знаци, някои от които могат да се определят като буквени. Вдясно от тях е врязан кръст, чийто рамена са очертани с два контура. Долният край на вертикалното рамо завършва с две крачета, обърнати наляво. Останалите рамена завършват с по две разклонения, което напомня за близостта на кръста с Дървото на живота. Но в случая по-интересното е, че кръстът е "ходец".

Такъв образ на Христовия кръст има в апокрифното евангелие на апостол Петър, вероятно създадено в Сирия през втората половина на II в. Откъс от него, написан на гръцки език, е намерен в гробница на средновековен монах в Египет.¹⁵ Там Възкресението на Христос е описано по следния начин: двамата мъже, слезли от небето, извеждат от гробницата трети, "като главата на този, когото водят, се издига по-високо от небето", а след него сам върви кръстът. Тази представа за Възкресението идва от юдео-християнските традиции. Възможно е в нея да се отделя Светия Дух от Исус или да се прави разлика между образа на тялото на Исус и образа на Христос-божествената същност на Исус: Исус сякаш възкръсва отделно от Христос.¹⁶

Трудно е да се каже дали този апокриф е бил познат в България през X в. Напълно е възможно откъси от него да са попаднали във византийски компилативни апокрифи, четени и преписвани у нас. Все пак близостта на апокрифния и графитния образ е още едно доказателство за присъствието на раннохристиянски идеи в духовната атмосфера в България през X в.¹⁷

Така разгледаните от нас кръстни изображения разкриват нееднозначното възприемане на Христовия символ след покръстването. Най-безболезнено новата религия се усвоява на нивото на ежедневната магическа практика. За оглашение и вярващите, които са постоянните посетители на Равненския манастир, кръстът е, преди всичко, силен апотропеичен знак. А монасите търсят неговия смисъл не само в Светото писание, но и в различни по произход неканонични съчинения.

Допирните точки на рисунките — графити с апокрифите в този период показват тяхното особено място в структурата на средновековната българска култура. Своеобразният им "език" превежда не само невербални образци (произведения на изкуството)¹⁸, но и вербални (писмени) текстове. В този смисъл рисунките — графити са универсално изразно средство, чрез което общуват официалната и народната култура. Може би нетрадиционният подход, който изисква техният анализ, е една от възможностите най-сетне да получим гъвкавия семиотичен модел на средновековната българска култура.

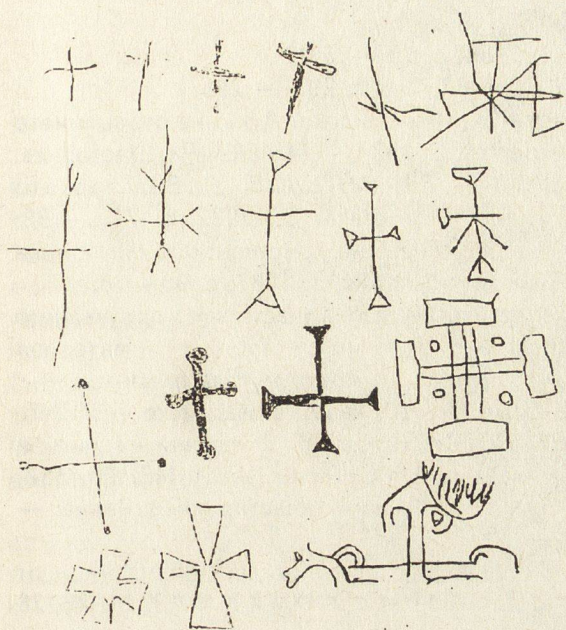

Табл. I

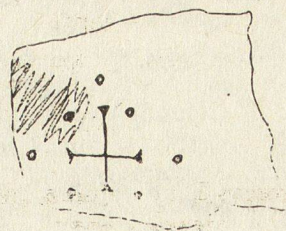

Рис. 1
Равна 1982, Църквата.

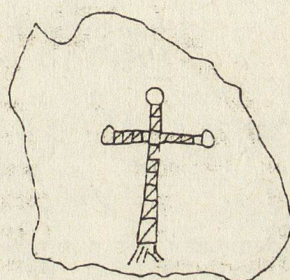

Рис. 2
Равна 1982, кв. Б-17.

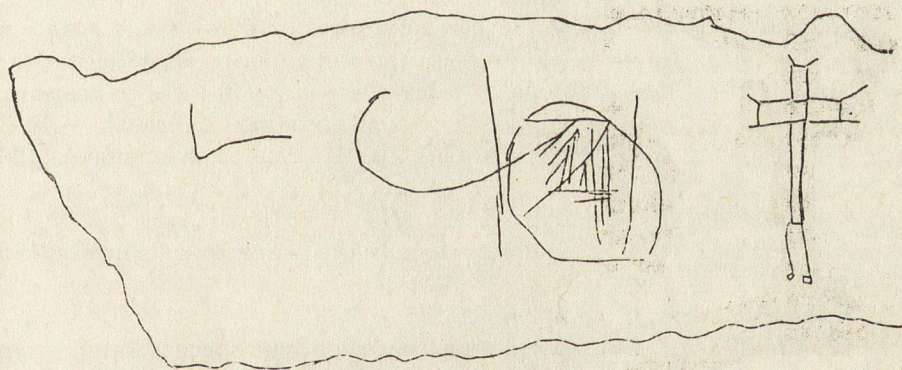

Рис. 3
Равна 1982, кв. Б-17.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Старобългарски страници. С., 1968, с. 73 — 74.
- ² Старобългарска литература. С., 1982, Т. I, с. 295 — 296.
- ³ МУТАФЧИЕВ, П. Поп Богомил и Св. Иван Рилски. Духът на отрицанието в нашата история. — Философски преглед, 2, 1934; ЙОАН ЕКЗАРХ. Шестоднев. Превод Н. Кочев. С., 1982, с. 17 — 39; АНГЕЛОВ, Д. Българското средновековие — Идеологична мисъл и просвета. С., 1982, с. 77 — 99; МУСАКОВА, Ел. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. — Археология, XXIX, 2, 1987, с. 9 — 18.
- ⁴ В продължение на четири археологически сезона участвахме в проучването на Равненския манастир. Възможността да работим с непубликуван материал от него дължим на доц. К. Попконстантинов, за което му благодарим.
- ⁵ ГЕОРГИЕВ, П. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско — ИНМВ, 21/36/, 1985, с. 71 — 98; ПОПКОНСТАНИНОВ, К. Двуетични надписи и абecedари от старобългарският манастир при с. Равна. — ИНМВ, 20/35/, 1984, с. 65 — 83; Още веднъж за старобългарския манастир при с. Равна. — Археология, XXVIII, 1, 1986, с. 8 — 17.
- ⁶ ДОНЧЕВА — Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII — X в. С., 1980, табл. XXXV / 8, 3, 19, 21, 23, 28 /, XXXIV / 17, 21, 26, 25, 30 /, XXXVI / 10, 31 /.
- ⁷ ЛИБИ, Т. 2, с. 72 — 73.
- ⁸ ЛИБИ, Т. 2, с. 99.
- ⁹ МУСАКОВА, Ел. Цит. съч., с. 14.
- ¹⁰ ПОПКОНСТАНИНОВ, К. Рунически надписи от средновековна България. — В: Сб. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 1993, с. 153
- ¹¹ Старобългарска литература. Т. II, с. 60.
- ¹² ПОПКОНСТАНИНОВ, К. За два паметника от IX — X в. с псалтирни текстове. — В: Сб. Приноси към българската археология. С., 1992, с. 1.
- ¹³ КОСТОВА, Р. Апокрифи и рисунки — графити в българската средновековна култура (по материали от манастира при с. Равна). — В: Сб. Първи международен симпозиум в памет на И. Иванов. Кюстендил, 1992, (под печат).
- ¹⁴ Старобългарска литература. Т. I, с. 274 — 287.
- ¹⁵ СВЕНЦИЦКА, И. С. Тайните писания на първите християни. С., 1981, с. 133.
- ¹⁶ СВЕНЦИЦКА, И. С. Цит. съч., с. 135 — 138.
- ¹⁷ СМАДОВСКИ, Т. За старохристиянските черти на преславската култура. — Археология, 3, 1983, с. 11 — 16.
- ¹⁸ РАШЕВ, Р. За художественото и културно-историческо значение на рисунките — графити от IX — X в. — Проблеми на изкуството, 1, 1990.